

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ

Η αρχαία φιλοσοφία συνιστά από τη μια ένα διακριτό επιστημονικό αντικείμενο με ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά, όπως πανεπιστημιακές έδρες, ειδικά επιστημονικά περιοδικά, εξειδικευμένα προγράμματα σπουδών και ειδικούς εκδοτικούς οίκους. Από την άλλη όμως είναι και ένα αντικείμενο που αφορά κάθε μορφωμένο άνθρωπο, ακριβώς γιατί ένα πολύ μεγάλο μέρος από την εννοιολογική εργαλειοθήκη της σκέψης μας συγκροτήθηκε μέσα στα έργα και μέσα από τις συζητήσεις των φιλοσόφων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Και όταν μιλώ για «εννοιολογική εργαλειοθήκη» αναφέρομαι τόσο σε έννοιες με τις οποίες σκεφτόμαστε, όπως ουσία, γένος, είδος, ποιότητα, ποσότητα, ιδιότητα, εντύπωση, συλλογισμός, κόσμος, ευδαιμονία, αρετή, δικαιοσύνη, δημοκρατία, όσο και σε σημαντικές φιλοσοφικές διακρίσεις, όπως η διάκριση αισθητού και νοητού, καθέκαστον και καθόλου, λογικού και άλογου, ατομικού και κοινού καλού, δημοκρατίας και ολιγαρχίας. Από τις παραπάνω διακρίσεις απορρέουν συγκεκριμένα φιλοσοφικά ζητήματα, όπως ο τρόπος που σχετίζονται αισθητό και νοητό, τα καθόλου και τα καθέκαστον, το ατομικό και το κοινό καλό, αλλά και γενικότερα ζητήματα ανεξάρτητα αυτών των διακρίσεων, όπως τι συνιστά τελικά γνώση, ποια είναι η αιτία της λογικής μεταβολής στον κόσμο, αν και κατά πόσο είμαστε ελεύθεροι, τι θα πρέπει να λογίζεται ως αιτία, για ποιο λόγο να είναι κανείς δίκαιος, ποια είναι η καλύτερη πολιτική οργάνωση. Τα ζητήματα αυτά ανήκουν επίσης στην εννοιολογική μας εργαλειοθήκη με την έννοια ότι τα αναγνωρίζουμε ως ζητήματα ενός ορισμένου χαρακτήρα και μιας ορισμένης πολυπλοκότητας, ως φιλοσοφικά ζητήματα δηλαδή. Η αναγνώριση αυτή είναι ενδεικτική ενός τρόπου σκέψης που έχουμε, τον οποίο σε μεγάλο

βαθμό κληρονομήσαμε από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, διαμεσολαβημένο φυσικά μέσω των μεταγενέστερων εποχών.

Με τις παραπάνω έννοιες η αρχαία φιλοσοφία αφορά καθέναν που θέλει να γνωρίσει τις καταβολές της σκέψης μας και τη συγκρότηση του εννοιολογικού μας ορίζοντα γενικά, αλλά και καθέναν, ειδικότερα, που ενδιαφέρεται για τη συγκρότηση πολλών διαχρονικών φιλοσοφικών προβλημάτων, γνωσιοθεωρητικών, μεταφυσικών, ηθικών, πολιτικών, αλλά και για τη συγκρότηση της φιλοσοφίας συνολικά ως αντικείμενου και τρόπου σκέψης. Επιπλέον, η αρχαία φιλοσοφία αφορά επίσης καθέναν που ενδιαφέρεται για ζητήματα που δεν εμπίπτουν απολύτως στη σφαίρα της φιλοσοφίας σήμερα αλλά τα πραγματεύονταν συστηματικά οι αρχαίοι φιλόσοφοι, όπως η αξία της ποίησης, η σχέση του θείου με τον άνθρωπο, η διαχείριση των συναισθημάτων μας και των επιθυμιών μας. Με όλες τις παραπάνω έννοιες η αρχαία φιλοσοφία δεν είναι ένα κλειστό ακαδημαϊκό αντικείμενο, ούτε καν ένα αποκλειστικά φιλοσοφικό αντικείμενο με τη σημερινή έννοια, αλλά απευθύνεται και σε ένα ευρύ κοινό που ενδιαφέρεται, ή θα μπορούσε (και θα άξιζε) να ενδιαφέρεται, για τη συγκρότηση της σκέψης μας, για τη συγκρότηση του πνευματικού μας ορίζοντα. Η ανά χείρας συλλογή εισαγωγικών μελετών λαμβάνει σε μεγάλο βαθμό υπόψη της και αυτό το κοινό, χωρίς να απεμπολεί ωστόσο τους ενδιαφερόμενους για την αρχαία φιλοσοφία ως εξειδικευμένο γνωστικό πεδίο.

Από τα παραπάνω δύο τουλάχιστον σημαντικά πράγματα θα πρέπει να τονιστούν περαιτέρω. Το πρώτο είναι ότι η φιλοσοφία συγκροτείται μεν για πρώτη φορά στην αρχαιότητα, ωστόσο η φιλοσοφία στην αρχαιότητα δεν έχει ακριβώς το ίδιο εύρος με τη φιλοσοφία σήμερα. Γιατί, όπως ήδη υπαινίχθηκα, η φιλοσοφία στην αρχαιότητα πραγματεύεται μια σειρά από ζητήματα που σήμερα δεν θεωρούνται αμιγώς φιλοσοφικά, όπως ο ρόλος της ποίησης και της μουσικής στην κοινωνία και στην παιδεία των πολιτών, η σχέση θεού και ανθρώπου, η εμφάνιση και ο χαρακτήρας του ανθρώπινου πολιτισμού, η διαχείριση των συναισθημάτων και των επιθυμιών μας, η αναπαραγωγή και κίνηση των ζώων, οι βιολογικές μας λειτουργίες, αλλά ακόμη και αστρονομικά φαινόμενα. Αν και η φιλοσοφία διατηρεί έντονη την επαφή της με πολλά από αυτά τα αντικείμενα, όπως δείχνουν, για παράδειγμα, τα πεδία της αισθητικής, της φιλοσοφίας του πολιτισμού και της θρησκείας, ωστόσο στην έρευνα αυτή η φιλοσοφία δεν είναι μόνη, όπως συνέβαινε στην αρχαιότητα. Πολλά από τα ζητήματα που έθιξα πιο πάνω

εξετάζονται σήμερα, αντίστοιχα, από τη θεωρία της λογοτεχνίας και της τέχνης, τη θεολογία, την κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία, την ψυχολογία και την ψυχανάλυση, αλλά και από τις θετικές επιστήμες όπως η ζωολογία, η βιολογία και η αστρονομία. Η ανάδυση της σύγχρονης επιστήμης εκτόπισε τη φιλοσοφία από κάποιες ερευνητικές περιοχές αλλά δεν την αντικατέστησε τελείως, καθώς ο φιλοσοφικός στοχασμός έμεινε να εξετάζει ορισμένα από τα ζητήματα που ονομάζουμε πλέον επιστημονικά αλλά με άλλον, στοχαστικότερο, τρόπο. Ωστόσο, η φιλοσοφία σήμερα είναι επίσης ευρύτερη από τη φιλοσοφία στην αρχαιότητα. Προφανώς αυτό συμβαίνει στον βαθμό που προέκυψαν νέα φιλοσοφικά προβλήματα, εν μέρει λόγω της ανάδυσης της σύγχρονης επιστήμης, όπως ζητήματα βιοηθικής, χρήσης των τεχνολογιών, δικαιωμάτων πληροφόρησης, πολλά από τα οποία είναι βέβαια επεκτάσεις αρχαίων φιλοσοφικών προβλημάτων (όπως τα βιοηθικά ζητήματα). Προέκυψαν επίσης νέα φιλοσοφικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη λεγόμενη γλωσσική στροφή των αρχών του 20ού αιώνα, όπως τα σχετικά με τη φύση του γλωσσικού νοήματος, ή ζητήματα που προέκυψαν από την έρευνα των μαθηματικών και της λογικής κυρίως από τους Frege και Russell στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Από την άλλη όμως η εμφάνιση αυτών των ζητημάτων απονοηματοδότησε ορισμένα παραδοσιακά φιλοσοφικά ερωτήματα, όπως για παράδειγμα ζητήματα ηθικής φιλοσοφίας, στον βαθμό που τα μετέτρεψε εν πολλοίς σε ζητήματα γλωσσικού νοήματος. Συνεπώς η φιλοσοφία στην αρχαιότητα και η φιλοσοφία σήμερα σχετίζονται ως δύο τεμνόμενοι κύκλοι με πολλά κοινά αλλά και πολλά διακριτά πεδία συζήτησης.

Θα μπορούσε βέβαια να αντιλέξει κάποιος εδώ ότι η εικόνα αυτή είναι μόνο εν μέρει ορθή, στον βαθμό δηλαδή που αφορά το περιεχόμενο της φιλοσοφικής συζήτησης, αλλά είναι λιγότερο ορθή στον βαθμό που αφορά τη μέθοδο πραγμάτευσης, καθώς η φιλοσοφία ως πεδίο και ως τρόπος σκέψης συγκροτείται για πρώτη φορά στην αρχαιότητα, και ειδικότερα στην κλασική αρχαιότητα, με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Με τους δύο αυτούς στοχαστές η φιλοσοφία οριοθετείται ως διακριτό πεδίο και τρόπος σκέψης στον βαθμό που κάθε άποψη απαιτείται να στηρίζεται λογικά με ολόένα και σαφέστερα ορισμένους τρόπους, που θα ονομάζαμε επιχειρηματολογικούς ή αποδεικτικούς. Ο Σωκράτης των πλατωνικών διαλόγων, για παράδειγμα, ζητά συστηματικά από τους συνομιλητές του τους λόγους για τους οποίους κάτι είναι Χ, όπως γιατί η αρετή είναι διδακτή ή η ρητορική είναι τέχνη,

ζητά δηλαδή επιχειρήματα ή αποδείξεις σχετικά με τις αιτίες ορισμένων πραγμάτων, ή ρωτά για το τι κάνει κάτι να είναι αυτό που είναι, δικαιοσύνη, φιλία, ευσέβεια, ή αρετή εν γένει, ζητά δηλαδή και πάλι ενός τύπου λόγο για τον οποίο κάτι θεωρείται και πρέπει να θεωρείται ως Χ. Ο Σωκράτης αναζητά δηλαδή την ουσία των πραγμάτων και θέτει και κριτήρια για τον εντοπισμό της (βλ. σχετικά Πολίτης στον παρόντα τόμο, σ. 224-9). Η συζήτηση για την ουσία ξεκινά ιστορικά με τον Σωκράτη των πλατωνικών διαλόγων. Ο Αριστοτέλης, από την άλλη, ανάγει την αποδεικτική επιχειρηματολογία σε επιστήμη, την επιστήμη της λογικής με την ευρεία έννοια, η οποία περιλαμβάνει τον συλλογισμό αλλά και την επιστημονική απόδειξη γενικότερα, δηλαδή τη μετάβαση από τις επιμέρους παρατηρήσεις ή διαπιστώσεις σε καθολικά συμπεράσματα με τρόπο συστηματικό και επιστημονικό. Η έμφαση στην απόδειξη και στο επιχείρημα διατρέχει και όλη τη μετέπειτα ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας, την ελληνιστική φιλοσοφία και τη φιλοσοφία της ύστερης αρχαιότητας. Η στωική λογική, το τεράστιο ενδιαφέρον του Γαληνού για την απόδειξη (έγραψε μία σειρά σχετικών πραγματειών), αλλά και τα υπομνήματα των ύστερων Πλατωνικών στα λογικά έργα του Αριστοτέλη δείχνουν πόσο σημαντικός ήταν ο λογικός, αποδεικτικός χαρακτήρας της φιλοσοφίας στην αρχαιότητα αλλά και πόσο ευαίσθητοι ήταν οι αρχαίοι φιλόσοφοι στις λογικές παγίδες που κρύβει η γλώσσα, οι οποίες μπορούν να υπονομεύσουν την απόδειξη (βλ. τα κείμενα του Κώστα Δημητρακόπουλου και του Δούκα Καπάνταη στον παρόντα τόμο).

Ωστόσο, καθ' όλη αυτή την περίοδο, από τον Πλάτωνα έως το τέλος της αρχαιότητας, η φιλοσοφία δεν εξαντλείται στο επιχείρημα, όπως συμβαίνει εν πολλοίς σήμερα, κυρίως στη φιλοσοφία της αναλυτικής λεγόμενης κατεύθυνσης, και αυτό είναι το δεύτερο πράγμα που θα ήθελα να τονίσω σε αυτή τη συνάφεια. Όπως είναι γνωστό, ο Πλάτων πολύ συχνά χρησιμοποιεί «μύθους», δηλαδή διηγήσεις, συνήθως μετά από επιχειρήματα, όπως επίσης και εικόνες και μεταφορές, δηλαδή λογοτεχνικά, θα λέγαμε σήμερα, εργαλεία. Οι Στωικοί, από την άλλη, αναφέρονται συχνά στην παραδοσιακή ποίηση, επική και τραγική, την οποία ερμηνεύουν αλληγορικά και σε συμφωνία με τις στωικές ιδέες, ενώ αργότερα νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι όπως Πορφύριος και ο Ιάμβλιχος επικαλούνται αρχαία ποιητικά και θρησκευτικά κείμενα, όπως τον Όμηρο και τους Χαλδαίικους χρησμούς (βλ. το κείμενο του Ράγκου στον τόμο). Αλλά ακόμη και ο επιχειρηματολογικός Αριστοτέλης γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούσε «μύθους» (απ. 44 Rose, βλ. Κοτζιά σ.

49), ενώ αναφέρεται πολύ συχνά στους αρχαίους ποιητές, ιδίως τον Όμηρο και τον Ευριπίδη, και παραθέτει πολλά χωρία από τα έργα τους. Και αυτό το κάνει όχι μόνο σε έργα όπως η *Ποιητική* και η *Ρητορική*, αλλά και στα *Μετά τα Φυσικά* και ειδικά στα ηθικά του έργα, όπως τα *Ηθικά Νικομάχεια*. Τέτοιου είδους φαινόμενα δεν χαρακτηρίζουν κατά κανόνα τη φιλοσοφική συγγραφή σήμερα, ειδικά την ακαδημαϊκή φιλοσοφία. Συνεπώς, και από την άποψη της μεθόδου η αρχαία και η σύγχρονη φιλοσοφία σχετίζονται ως δύο τεμνόμενοι κύκλοι με περιοχές επικάλυψης αλλά και διαφορές.

Ένα κομβικό σημείο διαφοράς της αρχαίας με τη νεότερη και σύγχρονη φιλοσοφία είναι ότι οι αρχαίοι διαθέτουν ένα μεγάλο εύρος τρόπων του λόγου στους οποίους δοκιμάζουν να εκφέρουν τη φιλοσοφία, και αυτό το εύρος δυνατοτήτων τους προκαλεί να πάρουν σαφή στάση στο ζήτημα τόσο πρακτικά, επιλέγοντας οι ίδιοι τη μορφή του λόγου για την εκάστοτε φιλοσοφική πραγμάτευση, όσο και θεωρητικά, συζητώντας δηλαδή εστιασμένα σχετικά με τον τρόπο του λόγου στον οποίο θα πρέπει να εκφέρεται η φιλοσοφία. Πολλοί από τους πρώιμους Έλληνες φιλοσόφους γράφουν ποιητικό λόγο, όπως ο Ξενοφάνης, ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής, άλλοι, όπως ο Ηράκλειτος και ο Δημόκριτος, γράφουν έναν ιδιόρρυθμο, αποφθεγματικό πεζό λόγο, ενώ αργότερα τόσο ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης πειραματίζονται με το είδος του λόγου στο οποίο γράφουν. Ο Πλάτων πειραματίζεται με την έννοια ότι οικειοποιείται τεχνικές των αρχαίων ποιητών και των συγχρόνων του ρητόρων στη συγγραφή των διαλόγων του, ενώ ο Αριστοτέλης γράφει εκτός από τις σωζόμενες πραγματείες και μια σειρά από (χαμένους σήμερα) διαλόγους, στο πρότυπο των πλατωνικών διαλόγων. Ο προβληματισμός αυτός σχετικά με το είδος του λόγου της φιλοσοφικής πραγμάτευσης συνεχίζεται και με τους μαθητές των δύο κλασικών φιλοσόφων, τουλάχιστον σύμφωνα με τις μαρτυρίες που έχουμε. Αρκετοί από τους μαθητές του Αριστοτέλη γράφουν τόσο διαλόγους όσο και πραγματείες, όπως, για παράδειγμα, ο Κλέαρχος από τους Σόλους. Το ζήτημα του είδους του λόγου που ταιριάζει στη φιλοσοφία θεματοποιείται από τους Επικούρειους, οι οποίοι συζητούν έντονα στη σχολή τους αν και κατά πόσο η ποίηση μπορεί να φιλοξενήσει φιλοσοφικό περιεχόμενο ή όχι. Το θέμα της φύσης του φιλοσοφικού λόγου στην αρχαιότητα έχει τύχει ιδιαίτερης προσοχής στον παρόντα τόμο. Το συζητά διεξοδικά στο δοκίμιό της η Βούλα Κοτζιά. Το ίδιο θέμα από άλλη σκοπιά εξετάζει και η Ξανθίππη Μπουρλογιάννη στο κείμενό της για την ποίηση και τη ρητορική, και στη συνάφεια

αυτή αναφέρεται στη συζήτηση των Επικουρείων για τη σχέση ποίησης και φιλοσοφίας και ειδικότερα για τη δυνατότητα της φιλοσοφίας να εκφραστεί σε ποιητικό λόγο.

Ο τρόπος του λόγου απασχολεί τους αρχαίους φιλοσόφους ακριβώς γιατί πιστεύουν ότι η φιλοσοφία δεν είναι ένα αντικείμενο προορισμένο για ιδιωτική κατανάλωση και προσωπικό στοχασμό, πόσο μάλλον ένα ακαδημαϊκό αντικείμενο, όπως είναι εν πολλοίς τα σύγχρονα φιλοσοφικά κείμενα, αλλά ένα αντικείμενο που αφορά τη δημόσια σφαίρα, την κοινωνία συνολικά, και θα πρέπει να συγκινεί τον άνθρωπο καθώς συμβάλλει ουσιωδώς στην ποιότητα ζωής του ανθρώπου και της κοινωνίας ταυτόχρονα, δηλαδή σε αυτό που οι αρχαίοι ονομάζουν *εὐδαιμονία*. Ο τρόπος του λόγου τούς απασχολεί λοιπόν όχι μόνο από την άποψη του ποιο είδος λόγου μπορεί να δικαιώσει τη φύση της φιλοσοφίας, για παράδειγμα την επιχειρηματολογική της διάσταση ή το εκάστοτε αντικείμενό της, όπως η φύση της ποίησης ή της ψυχής, αλλά και από την άποψη του ποιο είδος λόγου μπορεί να κάνει τη φιλοσοφία διδακτικότερη, προσβασιμότερη, οικειότερη στον άνθρωπο, και τελικά ποιο είδος λόγου μπορεί να μας βοηθήσει να πετύχουμε την *εὐδαιμονία*. Βάση για την αντίληψη αυτή είναι ότι η φιλοσοφία δεν είναι μόνο μια αναζήτηση σοφίας, αλλά μια αναζήτηση σοφίας τέτοια που να μπορεί να κάνει τη ζωή μας καλύτερη τόσο ατομικά όσο και συλλογικά με μια ορισμένη έννοια που θα αναπτύξω παρακάτω (σ. 28-9).

Αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο ο Πλάτων γράφει διαλόγους: για να κάνει δηλαδή σαφές με τον τρόπο αυτό ότι η φιλοσοφία είναι μια δημόσια υπόθεση στον βαθμό που αφορά δημόσια αγαθά, όπως η δικαιοσύνη και η αρετή εν γένει, ο τρόπος που οργανώνουμε την πολιτεία μας και που σχετιζόμαστε ως μέλη της, αλλά και στον βαθμό που σκεπτόμαστε με κοινές έννοιες για ζητήματα που είναι κεντρικά για τον άνθρωπο εν γένει, όπως το πώς πρέπει να αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα στην οποία ζούμε ή πώς είμαστε βέβαιοι για τη γνώση που έχουμε. Η φιλοσοφία όμως είναι δημόσια υπόθεση για τον Πλάτωνα όχι μόνο ως περιεχόμενο αλλά και ως μέθοδος, στον βαθμό που οι θέσεις μας θα πρέπει να δοκιμάζονται δημόσια, απέναντι σε συνομιλητές, και όχι να αναπτύσσονται ιδιωτικά ως πνευματικές ασκήσεις ή ασκήσεις επί χάρτου. Ο αντίλογος, η αντίρρηση, η ένσταση είναι από την άποψη αυτή ουσιώδη χαρακτηριστικά της φιλοσοφικής έρευνας, τα οποία συγκροτούν τον πλατωνικό διάλογο. Αλλά και στη φιλοσοφική πραγματεία του Αριστοτέλη ή στη φιλοσοφική πραγματεία και

στο φιλοσοφικό υπόμνημα των Νεοπλατωνικών τα χαρακτηριστικά αυτά παίζουν επίσης ουσιώδη ρόλο, καθώς ο συγγραφέας ωθεί τον εαυτό του να προβάλλει μόνος του αντιρρήσεις στα λεγόμενά του ή να διαλεχθεί, έστω και χωρίς ρητή αναφορά με ομοτέχνους του, προκειμένου να δικαιώσει, να φωτίσει και να αναδείξει τη συνθετότητα των ερωτημάτων που πραγματεύεται. Κάτι τέτοιο κάνει συστηματικά ο Πλωτίνος στις πραγματείες του, αλλά και ο Συριανός, ο Σιμπλίκιος και ο Φιλόπονος στα υπομνήματά τους. Με τον τρόπο αυτό, που παίρνει ποικίλες μορφές, ο φιλόσοφος προβάλλει τον δημόσιο, διαλογικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας. Ο αρχαίος φιλόσοφος δεν ενδιαφέρεται μόνο να αναπτύξει μια θέση, αλλά και να δικαιώσει τον χαρακτήρα της φιλοσοφίας ως αναζήτησης της σοφίας και επιπλέον να πείσει για αυτή το κοινό του. Πολλά από τα χαρακτηριστικά αυτά διακρίνουν φυσικά και τη νεότερη και σύγχρονη φιλοσοφία.

Η ιδιαιτερότητα όμως της αρχαίας φιλοσοφίας από την άποψη του δημόσιου χαρακτήρα της αναδύεται και από τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι φιλοσοφικές σχολές στην αρχαιότητα, δηλαδή ως κοινότητες διαλόγου, έρευνας και συζήτησης, ένα χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί την αρχαία από τη μεταγενέστερη και τη σύγχρονη φιλοσοφία. Οι πυθαγόρειες κοινότητες στην Κάτω Ιταλία, η πλατωνική Ακαδημία, το αριστοτελικό Λύκειο, η Στοά, ο Κήπος του Επίκουρου, αλλά και αργότερα η σχολή του Πλωτίνου, για να αναφερθώ στις σημαντικότερες αρχαίες φιλοσοφικές σχολές, αναδεικνύουν τον δημόσιο χαρακτήρα της φιλοσοφίας στην αρχαιότητα, τόσο με την έννοια της από κοινού έρευνας όσο και της κοινής ζωής, στην οποία η φιλοσοφία είναι οδηγός. Οι φιλόσοφοι ζούνε μαζί, συζητούν, διαφωνούν, μελετούν και σχολιάζουν μαζί κείμενα παλαιότερων φιλοσόφων. Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι πολλοί από τους αρχαίους φιλοσόφους, όπως ο Πυθαγόρας, ο Σωκράτης, ο Αρκεσίλαος, ο Καρνεάδης, ο Πύρρων, ο Αμμώνιος Σακκάς, δεν έγραψαν τίποτε, αλλά αρκέστηκαν να διδάσκουν, καθένας με τον τρόπο του, αφήνοντας μόνο *ἔμψυχα συγγράμματα* (Φαίδων 274b), τους μαθητές τους (βλ. σχετικά Κοτζιά, σ. 41-43), ενώ ο Πλωτίνος αρχίζει να γράφει στην ηλικία των 50 ετών. Είναι επίσης ενδεικτικό ότι κάθε γενιά φιλοσόφων έχει τους δικούς της αρχαίους φιλοσόφους που σχολιάζει και συζητά: Ο Αριστοτέλης και οι οπαδοί του Λυκείου τους λεγόμενους Προσωκρατικούς ή φυσικούς, ο Κικέρων τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη (*veteres ή antiqui*), ενώ ο Πλωτίνος και οι Νεοπλατωνικοί περιλαμβάνουν στον κατάλογο των αρχαίων και υπό μελέτη φιλοσόφων τον Πυθαγόρα αλλά και σχολιαστές του Πλάτωνα

και του Αριστοτέλη, όπως τον Νουμήνιο και τον Αλέξανδρο τον Αφροδισιέα. Είναι ο δημόσιος χαρακτήρας της φιλοσοφίας που δημιουργεί αυτό το ιστορικό βάθος στη φιλοσοφική συζήτηση.

Μια πλευρά του δημόσιου χαρακτήρα της αρχαίας φιλοσοφίας κρυσταλλώνεται μεθοδολογικά σε αυτό που οι αρχαίοι ονομάζουν διαλεκτική. Η διαλεκτική ορίζεται διαφορετικά από τους διάφορους φιλοσόφους στην αρχαιότητα, αλλά εν προκειμένω εννοώ τα χαρακτηριστικά μιας εικονικής συζήτησης, όπως η αντίρρηση, η ένσταση, ο εντοπισμός μιας δυσκολίας για την άποψη που υποστηρίζεται. Ανεξάρτητα από τη μορφή λόγου στην οποία τα διαλεκτικά αυτά χαρακτηριστικά απαντούν, έχουν πάντοτε έναν μεθοδολογικό στόχο· να αποκαλύψουν την αδυναμία μας μπροστά στα φιλοσοφικά ερωτήματα, αλλά και να αναδείξουν και τη συνθετότητα και το βάθος των ερωτημάτων αυτών, να μας οδηγήσουν δηλαδή σε *άπορία*. Η *άπορία* για τους αρχαίους φιλοσόφους δεν είναι απλώς ένα αδιέξοδο, μια κατάσταση πνευματικής αμηχανίας· είναι και ένα αφετηριακό σημείο επαναπροσέγγισης και επαναπροσδιορισμού των φιλοσοφικών ζητημάτων. Πιο συγκεκριμένα, η *άπορία* μπορεί να είναι είτε ένα φιλοσοφικό ζήτημα που εμφανίζεται ως αδιέξοδο καθαυτό, ένας γρίφος δηλαδή, είτε μια ορισμένη νοητική κατάσταση, μια κατάσταση αμηχανίας ή αδυναμίας, στην οποία έχουμε περιέλθει κατά την πραγμάτευση ενός ζητήματος, χωρίς όμως να πιστεύουμε αναγκαστικά ότι η αμηχανία αυτή δεν μπορεί να αρθεί και να βρεθεί τελικά κάποια λύση. Οι αρχαίοι φιλόσοφοι, ως επί το πλείστον, επενδύουν μεθοδολογικά στην *άπορία*, την επιδιώκουν, την επιζητούν, την τονίζουν, την εμπιστεύονται, αν και πολύ συχνά δεν μένουν σε αυτή. Ο ρόλος της στην πλατωνική, την αριστοτελική και τη σκεπτική φιλοσοφική παράδοση είναι τεράστιος. Η διαπόρησης δεν είναι απλώς ένα μεθοδολογικό εργαλείο και μόνο, αλλά ένας ουσιαστικός τρόπος άσκησης της φιλοσοφίας. Ένας λόγος για την έμφαση στην *άπορία* είναι η πεποίθηση του αρχαίου ότι κεντρικός στόχος του φιλοσόφου είναι όχι τόσο να λύσει φιλοσοφικά προβλήματα όσο πρωτίστως να τα θέσει με διαύγεια και καθαρότητα. Ως προς αυτό η αρχαία φιλοσοφία ομοιάζει με τη σύγχρονη φιλοσοφία, ή θα μπορούσε να πει κανείς ότι το χαρακτηριστικό αυτό της σύγχρονης φιλοσοφίας, όπως το τονίζει ο Wittgenstein, για παράδειγμα, είναι κληρονομιά της συνειδητοποίησης της ουσίας της φιλοσοφίας όπως συγκροτήθηκε στην αρχαιότητα.

Μέχρι το σημείο αυτό τόνισα τους λόγους για τους οποίους η αρχαία φιλοσοφία μπορεί και αξίζει να μας ενδιαφέρει. Και οι λόγοι αυτοί είναι φιλοσοφι-

κοί, αλλά και λόγοι που έχουν να κάνουν με τη φύση της σκέψης μας εν γένει. Οι φιλοσοφικοί λόγοι που ανέφερα είναι δύο ειδών: αφορούν είτε τα φιλοσοφικά ζητήματα καθαυτά είτε τη μέθοδο πραγμάτευσής τους. Όπως είπα, πολλά από τα ζητήματα που αναγνωρίζουμε έως σήμερα ως φιλοσοφικά συγκροτούνται για πρώτη φορά στην αρχαιότητα. Τέτοια είναι τα ζητήματα περί της φύσης και των ειδών της γνώσης, της δομής της πραγματικότητας, της φύσης και της δομής της κανονιστικότητας, δηλαδή της φύσης των παντοειδών κανόνων (όπως των ηθικών και των νομικών, για παράδειγμα), της σχέσης του πολίτη με την πολιτεία. Τα φιλοσοφικά αυτά ζητήματα εμφανίζονται στη διάρκεια της ιστορίας της φιλοσοφίας με ποικίλες μορφές. Καμία από τις μορφές αυτές δεν είναι πρότυπη ή παραδειγματική. Τα φιλοσοφικά προβλήματα μεταλλάσσονται στον χρόνο ανάλογα με τη γενικότερη πνευματική ατμόσφαιρα, που διαμορφώνεται από την επιστήμη, την πολιτική και νομική κατάσταση, την τέχνη, τα κοινωνικά ζητήματα και κινήματα της κάθε εποχής. Τα γνωσιοθεωρητικά και ηθικά ζητήματα κρυσταλλώνονται με διαφορετικό τρόπο στην περίοδο του γερμανικού ιδεαλισμού και αλλιώς στον 20ό αιώνα, για παράδειγμα. Στην αρχαιότητα όμως έχουμε τις πρώτες διατυπώσεις και συγκροτήσεις αυτών των φιλοσοφικών ζητημάτων και επιπλέον μια πολύ έντονη και γόνιμη σειρά από αντιπαραθέσεις πάνω σε αυτά. Και ένας λόγος για να εγκύψουμε στην αρχαία φιλοσοφία είναι προκειμένου να δούμε πώς κάποια ζητήματα συγκροτούνται ως φιλοσοφικά ζητήματα για πρώτη φορά και τι ακριβώς σημαίνει αυτό. Ένας δεύτερος λόγος είναι προκειμένου να δούμε πώς αυτά τα ζητήματα μπορούν και πρέπει να προσεγγιστούν μεθοδολογικά, προκειμένου να υπάρξει κάποια πρόοδος στη σκέψη μας για αυτά ή τουλάχιστον κάποιος γόνιμος προβληματισμός, καθώς η έννοια της προόδου στη φιλοσοφία είναι συζητήσιμη. Και όπως είπα, δύο τουλάχιστον αρχαίες μέθοδοι τέτοιου γόνιμου προβληματισμού είναι διακριτές και σημαντικές εδώ: η απορητική μέθοδος και η επιστήμη της απόδειξης, που περιλαμβάνει τη λογική.

Ένας τρίτος τώρα λόγος για τη σπουδή της αρχαίας φιλοσοφίας είναι προκειμένου να σχετικοποιήσουμε κάποιες από τις τρέχουσες φιλοσοφικές ιδέες και θεωρίες και με τον τρόπο αυτό να σχετικοποιήσουμε το παρόν ως αποκλειστικό συνομιλητή μας και καθοριστικό παράγοντα της σκέψης μας. Η αρχαία φιλοσοφία μάς δίνει τη δυνατότητα να σκεφτούμε από μια μηδενική, θα λέγαμε, βάση τα κεντρικά φιλοσοφικά ζητήματα και να στοχαστούμε για τους τρόπους διαχείρισής τους. Αυτή η λειτουργία της αρχαίας φιλοσοφίας είχε, νομίζω, εκτιμηθεί ήδη στον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση. Βυζαντι-

νοί, σχολαστικοί και αναγεννησιακοί φιλόσοφοι εγκύπτουν στα κείμενα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη αποστασιοποιούμενοι από τις σύγχρονές τους, εν πολλοίς θεολογικές, συζητήσεις, προκειμένου να σκεφτούν τα θεμελιώδη φιλοσοφικά ερωτήματα χωρίς θεολογικές παραδοχές.

Εκτός από τους αμιγώς φιλοσοφικούς λόγους ενδιαφέροντος για την αρχαία φιλοσοφία που επεσήμανα αλλά και τους λόγους που έχουν να κάνουν με τη δομή της σκέψης μας, καθώς οι έννοιές μας και οι κατηγορίες της σκέψης μας προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από την αρχαία φιλοσοφική σκέψη, υπάρχουν δύο ακόμη λόγοι για τους οποίους η αρχαία φιλοσοφία αξίζει το ενδιαφέρον ενός ανθρώπου σήμερα, ειδικά ενός ανθρώπου του λεγόμενου δυτικού κόσμου. Τον έναν τον υπαινίχθηκα ήδη. Η φιλοσοφία για τους αρχαίους είναι μια πηγή λογικότητας και κανονιστικότητας για τη ζωή εν γένει. Η φιλοσοφία για τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τους φιλοσόφους της ελληνιστικής εποχής και αργότερα της ύστερης αρχαιότητας είναι μια τέχνη του βίου (*ars vitae* κατά τον Κικέρωνα), δηλαδή ένας τρόπος ζωής, και πιο συγκεκριμένα ένας ορθολογικός τρόπος ζωής. Με την έννοια αυτή η φιλοσοφία στην αρχαιότητα είναι κατεξοχήν παιδεία και επιλογή τρόπου ζωής, όχι απλώς εξοικείωση με ένα περιορισμένο επιστημονικό αντικείμενο, όπως συμβαίνει σήμερα. Ο Λουκιανός παρουσιάζει σατιρικά τη φιλοσοφία της αρχαιότητας ως *Βίων πρᾶσις* (πώληση τρόπων ζωής). Την πλευρά αυτή της αρχαίας φιλοσοφίας φωτίζει το κείμενο του Ιάκωβου Βασιλείου. Κύριο χαρακτηριστικό του φιλοσόφου στην αρχαιότητα είναι ότι ζούσε μια ζωή του λόγου, που σήμαινε μεταξύ άλλων μια ζωή στοχασμού, αρετής, ηρεμίας, αφάνειας, φιλίας, μετριοφροσύνης και ολιγάρκειας. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν είναι για μας πια κεντρικά, πόσο μάλλον αναγκαία, χαρακτηριστικά της φιλοσοφίας και του φιλοσόφου της ακαδημαϊκής εκδοχής. Για την αρχαία φιλοσοφία όμως ήταν ουσιώδη χαρακτηριστικά της άσκησης της φιλοσοφίας και ήταν διακριτικά του φιλοσόφου ανεξαρτήτως της σχολής στην οποία ανήκει. Ήταν ουσιώδη στον βαθμό που η φιλοσοφία για τους αρχαίους στοχεύει να μας κάνει λογικότερους ανθρώπους από κάθε άποψη, θεωρητικά και πρακτικά, καλύτερους γνώστες της πραγματικότητας γύρω μας αλλά και καλύτερους χειριστές της ζωής μας. Ορισμένοι αρχαίοι φιλόσοφοι μάλιστα δεν διακρίνουν καν μεταξύ θεωρητικής και πρακτικής σοφίας, αλλά τις ταυτίζουν, όπως, για παράδειγμα, ο Σωκράτης, οι Στωικοί, οι Επικούρειοι, οι Σκεπτικοί. Η *εὐδαιμονία* είναι για τους αρχαίους φιλοσόφους ένα άθλημα σοφίας θεωρητικής και πρακτικής. Η αρχαία *εὐδαιμονία* δεν είναι ισοδύναμη με την ευτυχία, όπως συχνά

νομίζουμε υπό την επιρροή συμβατικών μεταφράσεων του όρου *εὐδαιμονία* σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες, αλλά μια ορισμένη αναγνώριση λογικής προτερότητας στην αρετή, στο δίκαιο, στο αγαθό, δηλαδή μια αναγνώριση στην αρετή προτερότητας σκοπού και όχι μέσου. Η ευδαίμων ζωή είναι μια ζωή που δίνει προτερότητα στο αγαθό πάνω και πέρα από οτιδήποτε άλλο, για τον λόγο ότι το αγαθό είναι καθολικά τέτοιο, δηλαδή για όλους και για τον κόσμο συνολικά, ή έστω για την πολιτεία όπου ζούμε, ενώ το ιδιωτικό συμφέρον όχι, και έτσι δεν είναι αγαθοποιό για τον κόσμο αλλά ούτε και για εμάς κατ' επέκταση ως μέρος του κόσμου ή έστω μίας κοινωνίας. Με την έννοια αυτή η *εὐδαιμονία* είναι ένας τρόπος στάσης και δράσης στον κόσμο, όχι μια κατάσταση, όπως η ευτυχία σήμερα.

Η πλευρά αυτή της αρχαίας φιλοσοφίας δείχνει κάτι που σήμερα δεν αξιολογούμε πάντα επαρκώς, δηλαδή την αρχαία πίστη στον λόγο ως το σημαντικότερο διαμορφωτικό στοιχείο του εαυτού μας και της ζωής μας από κάθε άποψη. Οι αρχαίοι δεν διαφωνούν επ' αυτού. Διαφωνούν μόνο ως προς τα κελεύσματα του λόγου σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο. Κανείς δεν αμφισβητεί, για παράδειγμα, στην αρχαία φιλοσοφία την προτερότητα του νοητικού και του λογικού στη συγκρότηση της ανθρώπινης ταυτότητας και εντέλει στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της ζωής του ανθρώπου. Η διαφωνία τους έγκειται στη φύση του λογικού και του νοητικού και στη σχέση τους με το πρακτικό και το σωματικό (π.χ. στον τρόπο που το λογικό τιθασειεί τα πάθη, τα συναισθήματα, και τα μεταμορφώνει).

Υπάρχει και ένας τελευταίος λόγος ενδιαφέροντος για την αρχαία φιλοσοφία, που θα τον ονόμαζα πολιτιστικό. Μια σειρά από πολιτιστικά φαινόμενα, όπως η επιστήμη, η πολιτική μας οργάνωση, ο νομικός μας πολιτισμός, ο χριστιανισμός, και ειδικά η χριστιανική θεολογία, διαμορφώθηκαν σημαντικά, καίρια θα έλεγα, από την αρχαία φιλοσοφική σκέψη. Η επιστήμη στην αρχαιότητα είναι μέρος της φιλοσοφίας στον βαθμό που πρόκειται για μια αποδεικτική διαδικασία, μια διαδικασία δηλαδή ορισμένου φιλοσοφικού χαρακτήρα. Για τον λόγο αυτό άλλωστε αρχαίοι επιστήμονες όπως ο Σέξτος και ο Γαληνός ενδιαφέρονται πολύ για τον τρόπο με τον οποίο γνωρίζουμε και για τη φύση της αποδεικτικής διαδικασίας ειδικότερα. Αν τώρα πάρουμε τον χριστιανισμό, είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς τη συγκρότηση της διδασκαλίας του αλλά και των συζητήσεων μεταξύ των Χριστιανών στοχαστών της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα αν δεν κατανοήσει τον διάλογό τους με τη φιλοσοφία και αν δεν εκτιμήσει τελικά τη φιλοσοφική

φύση της χριστιανικής σκέψης. Για τον λόγο αυτό η κατανόηση της αρχαίας φιλοσοφίας δεν μπορεί να γίνει χωρίς να λάβουμε υπόψη μας και κείμενα που σήμερα δεν θα τα θεωρούσαμε αμιγώς φιλοσοφικά, όπως κείμενα αρχαίας πολιτικής θεωρίας, αρχαίας επιστήμης, ή θεολογίας, χριστιανικής ή μη. Πολύ συχνά τα κείμενα αυτά δεν είναι απλώς επηρεασμένα από τη φιλοσοφία αλλά είναι και τα ίδια φορείς φιλοσοφικής σκέψης και εξετάζουν σε βάθος συγκεκριμένα φιλοσοφικά ζητήματα. Τα έργα του Γαληνού είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα τέτοια περίπτωση, όπως, για παράδειγμα, το έργο του *Περί χρείας μορίων*, στο οποίο αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη τελεολογική άποψη σχετικά με τον ρόλο των μερών του ανθρώπινου σώματος και την οργάνωσή τους από την ψυχή, μια καθαρά φιλοσοφική άποψη δηλαδή.

Τα κεφάλαια του παρόντος τόμου στοχεύουν όχι μόνο στο να εισαγάγουν τον ενδιαφερόμενο σε τομείς της αρχαίας φιλοσοφικής σκέψης, αλλά και να διεγείρουν το ενδιαφέρον για τους τομείς αυτούς και για τα ζητήματα που τους προσιδιάζουν, στον βαθμό που οι τομείς αυτοί της αρχαίας φιλοσοφικής σκέψης είναι κεντρικής σημασίας για την εννοιολογική μας συγκρότηση αλλά και για την ιστορική και πολιτιστική μας ταυτότητα. Και δεν εννοώ φυσικά την ιστορική και πολιτιστική μας ταυτότητα ως Ελλήνων αλλά για την ταυτότητά μας ως πολιτών του κόσμου, ή τουλάχιστον του λεγόμενου δυτικού κόσμου, στον οποίο η επιστήμη, η πολιτική οργάνωση και η χριστιανική θεολογία είναι, ανεξάρτητα από τις σχετικές προσωπικές μας γνώμες, πεδία με σαφή επηρεασμό από την αρχαία φιλοσοφική σκέψη και έντονα διαμορφωτικά του δυτικού πολιτισμού.

Τα κεφάλαια του τόμου είναι θεματικά οργανωμένα, εστιάζουν δηλαδή στα σημαντικότερα πεδία φιλοσοφικής σκέψης που καλλιεργήθηκαν στην αρχαιότητα. Ο τρόπος πραγμάτευσης ποικίλλει όμως από τουλάχιστον δύο απόψεις. Πρώτον, ορισμένα κείμενα είναι πιο επιχειρηματολογικά οργανωμένα από άλλα, στοχεύουν δηλαδή κυρίως στο να τεκμηριώσουν μία θέση, ενώ άλλα είναι περισσότερο ιστορικά οργανωμένα, ως μια επισκόπηση των σχετικών απόψεων στην ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας, χωρίς βέβαια να λείπει από αυτά η επιχειρηματολογία σχετικά με επιμέρους ζητήματα. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν κυρίως τα κείμενα του Δώρη Σκαλτσά, του Βασίλη Πολίτη και του Χάρη Πλατανάκη, ενώ στη δεύτερη κατηγορία τα υπόλοιπα. Τα κεφάλαια του τόμου διαφέρουν επίσης ως προς το ιστορικό εύρος που καλύπτουν. Το κείμενο του Βασίλη Πολίτη, για παράδειγμα, εστιάζει αναλυτικά και αποκλειστικά στην οντολογία του Πλάτωνα και του

Αριστοτέλη (για τη μεταφυσική της ελληνοιστικής εποχής ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα κείμενα της Κακλαμάνου, του Ράγκου και το δικό μου). Πολλά από τα υπόλοιπα κείμενα καλύπτουν τουλάχιστον και την ελληνιστική εποχή, ενώ τα κείμενα της Βούλας Κοτζιά, του Σπύρου Ράγκου και το δικό μου εκτείνονται ως την ύστερη αρχαιότητα.

Τις διαφορές αυτές των κεφαλαίων του τόμου δεν επιχείρησα ως επιμελητής να τις εξαλείψω. Και αυτό γιατί αντανακλούν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους σπουδάζεται η αρχαία φιλοσοφία σήμερα διεθνώς. Για την ακρίβεια, ενθάρρυνα αυτόν τον πλουραλισμό. Στην περίπτωση της λογικής, για παράδειγμα, ο τόμος φιλοξενεί μια γενική επισκόπηση της τυπικής λογικής, με κύριο συγγραφέα τον Κώστα Δημητρακόπουλο, αλλά και μια εστιασμένη παρουσίαση, με κύριο συγγραφέα τον Δούκα Καπάνταη, ενός τμήματος της αρχαίας λογικής, της συζήτησης σχετικά με την αληθοτιμή των προτάσεων του μέλλοντος (το κεφάλαιο ως σύνολο αποτελεί ωστόσο προϊόν συνεργασίας των δύο συγγραφέων). Ανεξάρτητα από τις θεωρητικές καταβολές τους και τις διαφορετικές απόψεις που έχουν για τον τρόπο που πρέπει να σπουδάζεται η αρχαία φιλοσοφία, οι συγγραφείς του τόμου είναι έμπειροι και αφοσιωμένοι ερευνητές της αρχαίας φιλοσοφίας, που προέρχονται από διάφορες μεριές του κόσμου. Οι διαφορές αυτές είναι ανιχνεύσιμες στα κείμενά τους, ανιχνεύσιμη όμως είναι και η μεγάλη φροντίδα και η πολλή σκέψη με την οποία έγραψαν τα κείμενά τους. Θα ήθελα να τους ευχαριστήσω ειλικρινά για τον κόπο τους και για την κατάθεση της προσωπικής τους ματιάς, που είναι αυτό που τελικά κάνει τα κείμενα του τόμου πολύτιμα και ιδιαίτερα. Ειδική μνεία οφείλω στη Βούλα Κοτζιά, που χάθηκε πρόωρα, χτυπημένη από την επάρατη νόσο. Το κείμενό της είναι το πρώτο που κατατέθηκε. Πρόκειται για ένα κείμενο που δείχνει το εύρος της γνώσης της και την ένταση της αφοσίωσής της στην αρχαία φιλοσοφία. Ο τόμος είναι αφιερωμένος στη μνήμη της. Ευχαριστίες οφείλω, τέλος, στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, που αγκάλιασαν το παρόν εγχείρημα, έδειξαν ιώβειο υπομονή για την ολοκλήρωσή του και το έφεραν εις πέρας υποδειγματικά.*

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Σπύρο Ράγκο και τον Χάρη Πλατανάκη για τις παρατηρήσεις τους σε μία προηγούμενη μορφή της εισαγωγής. Ευχαριστώ επίσης τον Παναζή Τσελεμάνη και τον Αθανάσιο Κατσικερό για τη μετάφραση των κειμένων του Βασίλη Πολίτη, του Δώρη Σκαλτσά και του Ιάκωβου Βασιλείου. Την επιμέλεια των μεταφράσεων έκανε ο επιμελητής του τόμου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Συντομογραφίες</i>	15
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ: <i>Εισαγωγή</i>	19
<i>Οι συγγραφείς του τόμου</i>	33

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΒΟΥΛΑ ΚΟΤΖΙΑ: ΜΟΡΦΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	37
1. Η αμοιβαία σχέση μορφής και περιεχομένου	37
2. Οι περιορισμοί ως προς την εξέταση της μορφής: Η παράδοση των φιλοσοφικών κειμένων.....	38
3. Η πολυμορφία διαχρονικό χαρακτηριστικό του φιλοσοφικού λόγου	39
4. Προφορικότητα και γραφή	40
5. Μύθος και λόγος.....	43
5.1 Μύθος και λόγος: Η αλληγόρηση	45
5.2 Λόγος και μύθος: Οι φιλοσοφικοί μύθοι	47
6. Φιλοσοφία και πεζός λόγος	49
7. Φιλοσοφία σε ποιητική μορφή	54
7.1 Ξενοφάνης, Παρμενίδης και Εμπεδοκλής	54
7.2 Μια παλιά διαμάχη μεταξύ ποίησης και φιλοσοφίας;	57
8. Η διαλογική μορφή	59
8.1 Σωκρατικοί λόγοι.....	59
8.2 Ο Πλάτων	60
8.3 Φιλοσοφικοί διάλογοι μετά τον Πλάτωνα	65
9. Η φιλοσοφική πραγματεία: Αριστοτέλης	67
10. Φιλοσοφικές επιστολές, προτροπές και παραμυθίες	69
11. Η διατριβή.....	73
12. Η διδασκαλία της φιλοσοφίας	74
12.1 Κείμενα για τους σπουδαστές της φιλοσοφίας.....	74
12.2 Η <i>ἐξήγησις</i>	76
12.3 Το φιλοσοφικό υπόμνημα.....	78
<i>Βιβλιογραφία</i>	80

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ & ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΠΑΝΤΑΗΣ: ΛΟΓΙΚΗ..... 91

ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: I. Η αρχαία λογική. Μια επισκόπηση... 91

1. Εισαγωγή..... 91

2. Η λογική του Αριστοτέλη..... 93

3. Η στωική λογική..... 113

4. Τελικά σχόλια..... 128

Βιβλιογραφία..... 129

ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΠΑΝΤΑΗΣ: II. Η αρχαία λογική ως διατύπωση και επίλυση

λογικών προβλημάτων. Το παράδειγμα της αυριανής ναυμαχίας ... 131

1. Εισαγωγή..... 131

2. Το πρόβλημα της αυριανής ναυμαχίας..... 134

3. Η αντιμετώπιση του προβλήματος..... 137

Βιβλιογραφία..... 143

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΔΩΡΗΣ ΣΚΑΛΤΣΑΣ: ΑΡΧΑΙΑ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ..... 145

1. Πρώιμη ελληνική γνωσιοθεωρία..... 146

2. Σωκρατική γνωσιοθεωρία..... 152

3. Πλατωνική γνωσιοθεωρία..... 154

4. Αριστοτελική γνωσιοθεωρία..... 167

5. Επικούρεια γνωσιοθεωρία..... 173

6. Στωική γνωσιοθεωρία..... 175

7. Οι Σκεπτικοί..... 177

Βιβλιογραφία..... 179

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΥ: ΦΥΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ..... 181

1. Εισαγωγή..... 181

2. Οι φυσικοί φιλόσοφοι..... 183

3. Πλάτων..... 194

4. Αριστοτέλης..... 199

5. Φυσική και κοσμολογία στην ελληνιστική φιλοσοφία.

Επικούρειοι και Στωικοί..... 205

6. Συμπεράσματα..... 213

Βιβλιογραφία..... 215

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ: ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ. ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΠΕΡΙ ΟΥΣΙΑΣ.

Η ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ... 217

I. Η οντολογία του Πλάτωνα	217
1. Η θεωρία των Ιδεών	217
1.1 Η θεωρία των Ιδεών ως θεωρία της ουσίας και της εξήγησης	220
1.2 Η προέλευση της θεωρίας των Ιδεών: το ερώτημα «τί ἐστι...;» και το αίτημα για τους ορισμούς στους πρώιμους διαλόγους	221
1.3 Η λειτουργία και ο σκοπός του ερωτήματος «τί ἐστι...;»: τι απαιτείται κατά Πλάτωνα για την απάντησή του	224
1.4 Τι συνδέει τη θεωρία των Ιδεών με το αίτημα για τους ορισμούς και πώς προχωρεί περαιτέρω	227
1.5 Η θεωρία των Ιδεών ως οντολογία δύο επιπέδων και το ερώτημα για την πραγματικότητα του φυσικού κόσμου	230
1.6 Η πλατωνική κριτική της θεωρίας των Ιδεών στον Παρμενίδη, το αποτέλεσμα της, και η απάντηση στον Τίμαιο και τον Φίληβο	233
1.7 Η οντολογία του Σοφιστή	238
1.8 Από το ερώτημα «τι υπάρχει;» στο ερώτημα «τι είναι το να υπάρχει κάτι;»	238
1.9 Τα μέγιστα γένη ως στοιχεία μιας θεωρητικής περιγραφής του τι είναι το να υπάρχει κάτι	240
1.10 Πού είναι η θεωρία των Ιδεών;	242
II. Η οντολογία του Αριστοτέλη	245
2. Εισαγωγή	245
2.1 Το πρόβλημα μιας επιστήμης του ὄντος ἢ ὄν, και η λύση του μέσω της διάκρισης μεταξύ του πρώτου τη τάξει ὄντος και του εξαρτημένου ὄντος	247
2.2 Σχόλιο για την αριστοτελική μέθοδο της αναζήτησης του πρώτου ὄντος	252
2.3 Τα κριτήρια και οι υποψήφιοι για τον τίτλο του πρώτου ὄντος	255
Βιβλιογραφία	263

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΡΑΓΚΟΣ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ. ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΠΕΡΙ ΘΕΩΝ ΚΑΙ ΘΕΙΟΥ... 271

1. Εισαγωγή	271
1.1 Προεισαγωγικά	271
1.2 Γενικά χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής θρησκείας	273
1.3 Όμηρος και Ησίοδος	276
1.4 Η αριστοτελική αντίληψη για τη φιλοσοφία	277

2. Σταθμός πρώτος: η αρχή της φιλοσοφίας και το ερώτημα της αρχής	279
2.1 Οι πρώτοι φιλόσοφοι	279
2.1.1 Θαλής	279
2.1.2 Αναξίμανδρος	280
2.2 Φερεκύδης	281
2.3 Πυθαγόρας και Πυθαγόρειοι	282
2.4 Ξενοφάνης	283
2.5 Ηράκλειτος και Παρμενίδης	285
2.5.1 Ηράκλειτος	286
2.5.2 Παρμενίδης	290
2.6 Εμπεδοκλής και Αναξαγόρας	291
2.6.1 Εμπεδοκλής	291
2.6.2 Αναξαγόρας	293
2.6.3 Διογένης Απολλωνιάτης	295
3. Σταθμός δεύτερος: ο σοφιστικός, σωκρατικός και αλληγορικός ορθολογισμός	297
3.1. Οι πρώτοι σοφιστές	298
3.1.1 Πρωταγόρας	298
3.1.2 Πρόδικος	299
3.1.3 Κριτίας	300
3.2 Σωκράτης	301
3.3 Αλληγοριστές και Πάπυρος του Δερβενίου	303
4. Σταθμός τρίτος: η κλασική αποδοχή άυλων οντοτήτων	305
4.1 Πλάτων	306
4.2 Αριστοτέλης	311
5. Σταθμός τέταρτος: η ελληνιστική επιστροφή στο αρχαϊκό παρελθόν	313
5.1 Επίκουρος	314
5.2 Στωικοί	316
6. Σταθμός πέμπτος: η φιλοσοφικοθηρησκευτική σύνθεση της ύστερης αρχαιότητας	318
6.1 Πλωτίνος	319
6.2 Ιάμβλιχος και θεουργία	322
7. Ακροτελεύτιες παρατηρήσεις	323
<i>Βιβλιογραφία</i>	324

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ: ΨΥΧΗ, ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑ	329
1. Εισαγωγή	329
2. Ψυχή και σώμα στην πρόιμη ελληνική σκέψη	334
3. Πλάτων	340
4. Η θεωρία του Αριστοτέλη για την ψυχή	349
5. Ψυχή και σώμα στην ελληνιστική φιλοσοφία. Επικούρειοι και Στωικοί	354
6. Ύστερη αρχαιότητα	361
7. Επίλογος	366
<i>Βιβλιογραφία</i>	366

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΙΑΚΩΒΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: ΑΡΧΑΙΑ ΗΘΙΚΗ	369
1. Εισαγωγή	369
2. Ο Όμηρος και η ελληνική αριστεία	373
3. Οι σοφιστές και ο 5ος αιώνας π.Χ.	375
4. Σωκράτης	376
5. Πλάτων	378
5.1 Σωκρατική έναντι πλατωνικής ηθικής	379
5.2 Η αρετή στο έργο του Πλάτωνα	383
5.3 Η αρετή στην <i>Πολιτεία</i>	387
5.4 Συμπέρασμα	390
6. Αριστοτέλης	391
6.1 Ευδαιμονία και αρετή	391
6.2 Οι αρετές	396
6.3 Έξι και αρετή χαρακτηρα	398
6.4 Συμπέρασμα	402
7. Ελληνιστική φιλοσοφία	402
7.1 Επίκουρος	403
7.2 Στωικοί	410
<i>Βιβλιογραφία</i>	416

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΠΛΑΤΑΝΑΚΗΣ: ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	419
1. Εισαγωγή	419
1.1 Μεθοδολογικές παρατηρήσεις	420
2. Σχέση πολιτικής και ηθικής	421
2.1 Η αρετή ως κριτήριο για την ορθή πολιτική ευδαιμονία	422

2.2 Η πολιτική κοινότητα ως αναγκαία συνθήκη για την ηθική τελείωση	425
2.3 Η περιθωριοποίηση της πολιτικής στην ελληνιστική εποχή;	426
3. Ισότητα	428
3.1 Η κανονιστική ισότητα	430
3.2 Η μετακανονιστική θεμελίωση της ισότητας	432
4. Ελευθερία	435
4.1 Η αυτοκυριαρχία του λόγου από τα πάθη ως εσωτερική έκφραση της θετικής ελευθερίας	437
4.2 Η ιδιότητα του πολίτη ως εξωτερική έκφραση της θετικής ελευθερίας	440
4.3 Η γένεση της αρνητικής ελευθερίας στην ελληνιστική εποχή;	443
5. Επίλογος	445
<i>Βιβλιογραφία</i>	446

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΞΑΝΘΙΠΠΗ ΜΠΟΥΡΛΟΓΙΑΝΝΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗ

ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ	449
1. Εισαγωγή	449
2. Πλάτων	455
2.1 <i>Ἰων</i>	455
2.2 <i>Γοργίας</i>	459
2.3 <i>Πολιτεία</i>	463
2.4 <i>Φαίδρος</i>	471
3. Αριστοτέλης	476
3.1 <i>Ῥητορική</i>	476
3.2 <i>Ποιητική</i>	485
4. Στωικοί	495
5. Επικούρειοι	500
<i>Βιβλιογραφία</i>	503

<i>Ενρετήριο</i>	507
----------------------------	-----